

Маргарита Тихонова

Дарохранильниця Кирила Тарловського з колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького

Досліджена дарохранильниця, що належала Кирилу Тарловському, відомому своєю діяльністю щодо заселенню майбутніх Новомосковського і Павлоградського повітів Катеринославської губернії, одному з фундаторів Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря. Атрибуція дарохранильниці зроблена на основі її художніх, стилєвих й технологічних особливостей.

Ключові слова: Кирило Тарловський, дарохранительниця, ярус, Виговський монастир, «Дев'ятка»

Пропонована стаття є продовженням вивчення дарохранильниць з культурної колекції Дніпропетровського національного історичного музею імені Яворницького (далі – ДНІМ) і в цьому полягає її актуальність. Об'єктом нашого дослідження є дарохранительниця, що належала одному з фундаторів Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря Кирилу Тарловському.

Культова колекція ДНІМ мало досліджена, хоча церковний відділ був створений ще у 1905 р. До революції 1917 р. були видані два музейні каталоги, де серед іншого були записані предмети церковного вжитку¹, але детального опису цих предметів там не було. За часів радянської влади дослідження культурної колекції взагалі не проводилося. Справжнє вивчення цієї збірки розпочалося тільки наприкінці ХХ ст. Перша стаття була присвячена історії створення колекції культурної дрібної пластики ДНІМ². Починаючи з 2004 р. були опубліковані статті Степаненко Н. О. і Тихонової М. М., присвячені аналізу предметів культурної збірки музею, зокрема, колекції вотивів, монастирських пам'яток, срібних нагрудних хрестів³, а також тканин і виробів культового металу (XVII–XIX ст.)⁴. В одній з останніх опублікованих праць вже розпочато розвідку збірки дарохранильниць ДНІМ⁵, де розглядаються вироби українських майстрів металообробки останньої третини XVIII ст.

Метою цієї праці є атрибуція і введення до наукового обігу ще однієї дарохранильниці з колекції ДНІМ, що пов'язана з видатним історичним діячем Катеринославщини Кирилом Тарловським.

Ця дарохранильниця була знайдена Дмитром Яворницьким у Введенській церкві села Залінійного Полтавської губернії⁶ (наприкінці XVIII ст. – слобода Залінійна Новомосковського повіту Катеринославської губернії). Ця церква у 1782 році була перенесена з фортеці Федоровської до села Залінійного і повністю облаштована коштом колишнього лейб-компанії священника Кирила Тарловського⁷.

Кирило Миколайович Тарловський походив з польського роду Тарах-Тарловських. Його далекий предок у 1587 році переселився з Мазовецького округу до Києва, де закінчив духовну академію. Згодом він переїхав до Козельця Чернігівської губернії і, «получа оседлость»⁸, оженився з Софією Ходавською, яка походила зі шляхетного роду. Від цього шлюбу в третьому або четвертому поколінні народився у 1709 р. Кирило Миколайович. Його батько був священником у Козелецькій церкві Святого Миколая. Продовжуючи сімейну традицію, Кирило Тарловський навчався в Київській духовній академії, по закінченні якої повернувся до Козельця, де був священником спочатку при Козелецькому дівочому монастирі, а після смерті батька зайняв його місце у Миколаївській церкві.

У 1744 році, згідно з легендою, отець Кирило таємно обвінчав імператрицю Єлизавету з графом О.Г. Розумовським, коли вона зупинилася у Козельці під час подорожі до Києва. Ймовірно, місце вінчання було обране не випадково, адже граф О. Г. Розумовський був уродженцем села Лемешева Козелецького повіту Чернігівської губернії. Від'їжджаючи з Козельця, імператриця Єлизавета забрала з собою отця Кирила до Петербурга і зробила його вчителем і духовним наставником Катерини Олексіївни – жінки спадкоємця російського престолу Петра Федоровича, майбутньої імператриці Катерини II.

У Петербурзі Тарловський познайомився з багатьма особами вищого світу, особливо близько він зійшовся з В. О. Чертковим – майбутнім генерал-губернатором Азовської губернії. Після смерті імператриці Єлизавети Петрівни Кирило Тарловський впав у немилість. У 1762 році він отримав указ Священного Синоду про звільнення з усіх посад: «По указу Его Величества Государя Императора Петра Федоровича Самодержца Всероссийского и прочая, и прочая. Объявитель сего находившийся в бывшем лейб-компании корпусе при церкви священник Кирилл Тарловский, который по имянному Его Императорского Величества Высочайшему указу, по упразднении оной церкви через военную коллегію прислан в Св. Правительствующий Синод, поданным Св. Синоду прошением просил, о увольнении его за болезнью от всех мест, а до выздоровления и свободы от тех болезней, о даче ему от Св. Правительствующего Синода

указа о житии ему в Санкт Петербурге, в Белоградской и Малороссийской епархиях свободно с отправлением священнодействий, по указу Его Императорского Величества и по определению Св. Правительствующего Синода велено ему священнику Кириллу Тарловскому, до освобождения от показанных его болезней, в Санкт Петербурге и в реченных епархиях, где он пожелает, жительство иметь позволить, а священнослужение отправлять с ведома и дозволения оных мест епархиальных архиереем, и о том дать ему Тарловскому паспорт; чего ради сей паспорт от Святейшего Правительствующего Синода ему священнику Тарловскому и дан апреля 25 дня 1762 года»⁹.

Як писав Феодосій Макаревський: «...вечно незабвенный и приснопамятный, доселе живущий в памяти народной под именем *«дикого попа»*, ... о. Кирилл», у тому ж 1762 році заснував слободу Воскресенівку, оселився в ній сам, населив її сімейними селянами з міста Козельця і села Лемешів Чернігівської губернії і звідти почав свою діяльність щодо заселення майбутніх Павлоградського і Новомосковського повітів Катеринославської губернії і створенню в них церков. Кирило Тарловський особисто оглядав степи Орільські, Бритайські, Самарські й Терновські, вказував людям місця для поселення, наділяв поселенців грошима на облаштування слобод і будинків, власним коштом споруджував для слобожан храми й молитовні будинки¹⁰.

Одного разу під час своїх поїздок степами, неподалік від майбутнього села Кочережки Павлоградського повіту Катеринославської губернії він зустрів запорожців, які їхали у Січ. Коли запорожці з'ясували, що перед ними не простий монах, а людина освічена, яка добре знає Святе Письмо, то запросили його до Січі. Тарловський прибув з козаками до Січі, де був прийнятий запорожцями, і скоро став настоятелем січової Покровської церкви. Відтоді отець Кирило став відомий під іменем Дикий піп, тому що запорожці знайшли його у дикому степу¹¹. Але Дикий піп не довго затримався у Січі і повернувся в Орільсько-Самарські степи до своєї колонізаторської діяльності. Так він заснував села: Малу Тернівку, Кочережки, Межиріччя, Булахівку, Василівку, Бузівку, Піски, Новоселку¹² та інші. Крім того, він своїм коштом переніс і обладнав церкву у с. Залінійному.

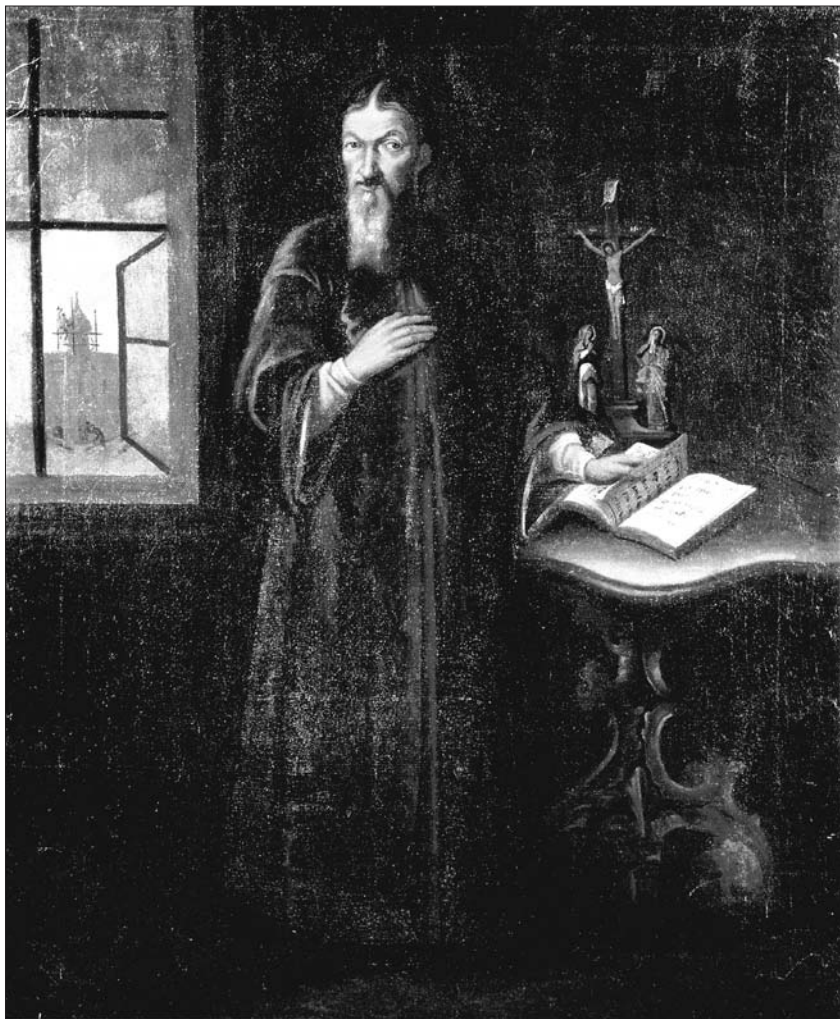
Як фундатор Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря Кирило Тарловський будував нові монастирські споруди, у тому числі, ймовірно, і двоповерхову церкву Святого Миколая, жертвував монастирю худобу, хліб і різні продукти. Наприкінці життя отець Кирило відійшов від справ і оселився у Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі, де і помер у 75-річному віці. В помяннику, що зберігався у церкві села

Воскресенівки записано: «Священноиерей Кирилл Тарловский скончался 1784 года декабря 4 дня и погребен в Самарском монастыре в каменной церкви»¹³.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в монастирі знаходився портрет Дикого попа (Іл. 1), копія якого зберігається у фондах ДІМ. На портреті зображено Кирила Тарловського на повний зріст, одягненого у зелену рясу, праву руку він притиснув до грудей, ліву поклав на Євангеліє, що розкрито на тексті: «Господи, возлюбивъ благолепіе дому твоего и место селенія славы твоея». Поряд з Євангелієм на столі стоїть розп'яття з пристоячими, праворуч від постаті Тарловського, у відкрите вікно видно споруду церкви у будівельних рихтуваннях, що символізує діяльність Кирила Тарловського по зведенню церков і молитовних будинків. Внизу портрета був розміщений вірш: «Тарловского портреть священника кирилла, / Щедрота коего сей храмъ сооружила»¹⁴. На портреті художник вдало передав характер Кирила Тарловського: перед нами постає хитрий, владний, впевнений в собі чоловік з пильним, пронизливим поглядом очей, ніби здивовано припіднятими бровами і ледь помітною посмішкою на вустах. Таким був «незабвенный» Дикий піп – Кирило Тарловський.

З'ясувавши особу Кирила Тарловського, повернемося до предметів, що були знайдені у Введенській церкві села Залінійного і належали Дикому попу. Тут були різні напрестольні хрести, потир, копіє, вінці, похідні дарохранильніці і одна напрестольна, що була «в виде ковчезца, цинковая, литая. На передней стороне – Нерукотворный Образ, под ним – явление трех странников Аврааму, с херувимами по сторонам; ниже – Богоматерь, в короне с нимбом и в царском облачении, стоит на камне; в правой руке Ее скипетр, левая протянута к окружающим ее верным. Во втором ярусе ковчезца с передней стороны Деисис, с задней – два ангела, держащие корону»¹⁵. В інвентарній книзі 1948 року дана дарохранительница (ДНІМ, інв. № К-1339) записана так: «Дарохранительница с литым изображением святых на верхнем ярусе, с одной стороны изображена богоматер, на крышке ангел». Матеріал – олово, стан – задовільний, покликання на каталог музею 1910 року, стор. 185, запис № 4 (відповідний до запису в каталозі 1905 року), надійшла від Д.І. Яворницького¹⁶. Сьогодні в колекції ДНІМ зберігається тільки нижній ярус дарохранительницы Кирила Тарловського, але і він дає змогу дослідити художні особливості декору, а також певною мірою атрибуувати цей предмет.

В записях музейних каталогів 1905 та 1910 років і в інвентарній книзі є розбіжність щодо матеріалу дарохранительницы: у першому випадку – цинк, у другому – олово. Оскільки атрибуція проводилась тільки візуальним

Л.1. Портрет Кирила Тарловського. Художник П. Окулов, 1873 р. Полотно, олія.

Іл. 2. Дарохранильниця Кирила Тарловського. Нижній ярус. Росія, 1750–1762 рр.
Олово, лиття. ДНІМ, інв. № К-1339.

Іл. 3. Деїсус. Передня сторона нижнього ярусу.

Іл. 4. Ангел-хоронитель, Преподобні Зосима і Савватій. Права сторона нижнього ярусу.

Іл. 5. Святі митрополит Філіп, Микола Чудотворець, Іоани Богослов. Ліва сторона нижнього ярусу.

Іл. 6. Ангели Господні. Зворотна сторона нижнього ярусу.

Іл. 7. Складень «Дев'ятка».

Іл. 8. Образ Богородиці Всіх Скорботних Радість. Центральна стулка складня.
Росія, XIX ст. Мідь, лиття. ДНІМ, інв. № К-1837.

методом, то неможливо визначити справедливість того чи іншого ствердження, для цього потрібен фізико-хімічний аналіз матеріалу дарохранильниці. Реставратор ДНІМ Десятерик В. В. вважає, що дарохранильниця виготовлена з олова. У нашому дослідженні будемо вважати, що матеріал дарохранильниці – олово.

Ще у XVII ст. вироби з олова користувалися чималим попитом. В Росії, яка не мала власних розробок, привозне олово часто використовувалося замість срібла у виготовленні посуду для царської родини і бояр, для культових виробів та елементів декору. У XVIII ст. виробництво предметів з олова значно збільшується, і церковне начиння залишається традиційною сферою олов'яного виробництва. З олова виробляли потири, диски, дарохранильниці, хрести, блюда, свічники¹⁷. Але сьогодні предмети з олова є рідкісними експонатами музеїв та колекцій, оскільки цей метал швидко руйнується від переохолодження, так званої «олов'яної чуми».

Отже, дарохранильниця Кирила Тарловського – літа, з рельєфними зображеннями, відлитими разом з основним корпусом; двоярусна; її нижній ярус спирається на чотири могутні лев'ячі лапи (Іл. 2). Як свідчить запис у каталозі 1905 р., наведений вище, на передній стінці верхнього ярусу були зображення: вгорі – образ Спаса Нерукотворного, нижче – Старозавітна Трійця, ще нижче – образ Богородиці Всіх Скорботних Радість. Нижній ярус прикрашений наступними зображеннями: передня стінка – Деїсус (Іл. 3), права бічна – святий Ангел-хранитель, Преподобні Зосима і Саватій Соловецькі (Іл. 4); ліва бічна – Святі митрополит Філіп, Микола Чудотворець та Іоанн Богослов (Іл. 5); задня – ангели, які тримають корону, в оточенні примхливої рамки з акантового листа (Іл. 6). Передня стінка нижнього ярусу підйомна, всередині простір розділений на дві половини, де знаходились потирчик зі лжицею та скринька (нині втрачені) для зберігання Освячених Дарів.

Дарохранильниця Кирила Тарловського відрізняється простою форм і суворою стриманістю декору. Майже всі зображення, крім ангелів з короною, оточені прямокутними або квадратними простими рамками, що створює ефект мідних іконок-образків; постаті святих розташовані на гладкому або рифленому тлі; тільки ніжки у вигляді лев'ячих лап, примхлива рамка з акантового листа на задній стінці нижнього ярусу і крупний візерунок з примхливих завиванців на облаченні митрополита Філіпа та Миколи Чудотворця мовить про стиль бароко, що в цей час проникає у вироби художнього металу.

Але попри всю видиму простоту дарохранильниці Кирила Тарловського, треба зауважити, що всі елементи декору виконані надзвичайно майстерно.

Складки і візерунки на одязі, руки, риси обличчя, завитки волосся та борід, пір'я на крилах ангелів, хвилясте хутро, натуралістичне зображення листя аканту чітко передані в техніці лиття без ручної доробки. Гармонійне заповнення простору іконки, пропорційність постатей, індивідуальні риси обличчя також свідчать про високу художню якість лиття.

Така майстерність і висока якість виконання були притаманні виробам Виговського монастиря, що знаходився у Карелії на березі річки Виг, – найзначнішого центру старовірського лиття. В монастирській ливарній майстерні крім хрестів і образків на потребу прочан, виготовляли створи й складні, серед яких значним попитом користувалися 3-стулкові складні «Деїсус», що відливалися різних розмірів: від маленьких наперсних до великих урочистих образів для молельні. У Виговському монастирі були розроблені нові іконографічні типи для складнів. Серед них – 3-стулковий складень «Деїсус з вибраними святими», так звана «Дев'ятка». На складні представлені 9 фігур: в середнику – Спас на престолі з пристоячими Богородицею та Іоанном Предтечею; на лівій стулці – апостол Іоанн Богослов, святий Микола Чудотворець і митрополит Філіп; на правій – Ангел-хранитель і преподобні Зосима і Саватій Соловецькі. Такий вибір святих не випадковий, оскільки преподобні Зосима, Саватій і митрополит Філіп були пов'язані з Соловецьким монастирем, спадкоємицею традицій якого вважала себе старовірська Виговська обитель. Ангел-хранитель і Микола Чудотворець були покровителями як всього монастиря, так і кожного, хто став володарем такого складня¹⁸.

Я не випадково так докладно зупинилась на Виговському монастирі й 3-стулковому складні, так званій «Дев'ятці». Розташування зображень і вибір святих на дарохранильниці Кирила Тарловського вказують на її походження з майстерень цього монастиря або на приналежність до «кола пам'яток поморського лиття»¹⁹. Якщо скласти Деїсус з передньої стінки дарохранильниці із зображеннями на бічних гранях (Іл. 7), то ми отримаємо іконографічний тип Виговської «Дев'ятки» – «Деїсус з вибраними святими». Відмінність нашого складня від Виговського – композицію Деїсуса складають півпостаті Ісуса Христа (тип «Господь Вседержитель»), Богородиці та Іоанна Предтечі, тоді як у «Дев'ятці» Вони зображені на повний зріст. Можна припустити, що для дарохранильниці виговської майстри дещо спростили іконографію «Деїсуса з вибраними святими».

Щодо зображень на верхньому ярусі, нині втраченому, дарохранильниці Кирила Тарловського, то, відповідно до опису передньої стінки у каталозі музею за 1905 р.: «...Нерукотворный Образ, под ним – явление трех странников Аврааму, с херувимами по сторонам; ниже – Богоматерь,

в короне с нимбом и в царском облачении, стоит на камне; в правой руке Ее скипетр, левая протянута к окружающим ее верным», – можна стверджувати, що зображення Богородиці Всіх Скорботних Радість відповідає іконографії центральної стулки складня або мідної іконки (Іл. 8), що також відливалися у Виговському монастирі. Такі іконки або складні були дуже поширені серед віруючих, бо люди часто звертались до Богородиці зі своїми бідами та смутком.

Датування нашої дарохранильниці можна визначити виходячи з того факту, що у 1744–1762 рр. Кирило Тарловський перебував у Петербурзі як духовний наставник майбутньої імператриці Катерини II і саме в цей час міг придбати свою дарохранильницю.

Таким чином, дослідивши художні, стильові і технологічні особливості дарохранильниці Кирила Тарловського, ми переконалися, що вона є виробом ливарних майстерень Виговського монастиря або належить до «кола пам'яток поморського лиття» і створена у 1744–1762 роках.

¹ Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля: Археология и этнография. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1905; Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. – Екатеринослав, 1910. – 286 с.

² Фоменко І. А. Дрібна церковна пластика в зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького (XII–XIX ст.) / Фоменко І. А., Шамрай Г. Ф. // Збірник тез доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, вересень 1999. – С. 95–97.

³ Степаненко Н. Вотиви у зібранні Дніпропетровського історичного музею огляд колекції / Наталія Степаненко // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник 2005 рік. – Книга II. – Львів: Логос, 2005. – С. 877–882; Степаненко Н. О. Монастирські пам'ятки у зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького / Наталія Олексіївна Степаненко // Могилянські читання 2005 року: Зб. наук. праць: Монастирські комплекси в контексті християнської культури / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. – К.: Фенікс, 2006. – С. 484–489; Степаненко Н. Походження та типологічні особливості срібних нагрудних хрестів у колекції Дніпропетровського історичного музею / Наталія Степаненко // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник 2010 рік. – Книга II. – Львів: Логос, 2010. – С. 1011–1019.

⁴ Тихонова М. Художні та стильові особливості літургійних предметів і тканин XVII–XIX ст. з фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького / Маргарита Тихонова // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Книга II. – Львів: Логос, 2004. – С. 615–620; Тихонова М. Художні особливості

- виробів культового металу зі збірки Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького (XVIII–XIX ст.) / Маргарита Тихонова // Скарби музею: Збірник статей / За ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – С. 106–118; Тихонова М. Вироби культового металу варшавських фірм Жозефа Фраже та «Норблін і К^а» в колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького / Маргарита Тихонова // Музейні читання. – К., 2005. – С. 139–143.
- ⁵ Тихонова М. Дарохранильниці останньої третини XVIII ст. з колекції ДНІМ ім. Д. Яворницького: до питання визначення стилів / Маргарита Тихонова // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Книга II. – Львів: Логос, 2011. – С. 558–570.
- ⁶ Каталог музею за 1905. – С. 95.
- ⁷ Макаревский Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – С. 471–473.
- ⁸ Еварницький Д. І. (Яворницький Д. І.). Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч. I; Ч. II. – К.: Веселка, 1995. – С. 95.
- ⁹ Макаревский Феодосий. Вказана праця. – С. 510.
- ¹⁰ Там само. – С. 509.
- ¹¹ Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини...
- ¹² Там само. – С. 97.
- ¹³ Там само. – С. 96–97.
- ¹⁴ Там само. – С. 97.
- ¹⁵ Каталог музею 1905. – С. 95.
- ¹⁶ Інвентарна книга ДНІМ: Група культова, книга 2. – 1948. – Арк. 67.
- ¹⁷ Марченко А. А., Марченко А. И. Реставрация и атрибуция оловянного потира XVIII века из собрания Киево-Печерского Заповедника // Могилянські читання 2004: Збірник наукових праць. – К., 2005. – С. 358–359.
- ¹⁸ Винокурова Э. П. Поморские датированные складни // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1988. – М., 1989. – С. 338–345.
- ¹⁹ Лучшева З. А. Старообрядческое медное литье в собрании ГМИР // Музейні читання. – К., 2007. – С. 228.

SUMMARY

Margarita Tyhonova

Tabernacle of Cyril Tarlovsky from a collection of the Dnepropetrovsk national historical museum named after D. Javornitsky

The tabernacle that was investigated was owned by Cyril Tarlovskiy known for his activity on the settlement of people on lands of future Novomoskovskiy and Pavlogradskiy yezdz (districts), Katerinoslavskaya gubernia (province), by one of the founders of the Samara Desert St Nicolas Monastery. The attribution of tabernacle was done on the basis of its art, style and technological features.

Keywords: Cyril Tarlovskiy, a tabernacle, tier, the Vygivskyy monasntery, «Devyatka»